

บทที่ 2

การตรวจเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิดและวิธีวิทยาที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาระบบสังคมเกษตร

1.1 แนวคิดระบบสังคมเกษตร (Agrarian Systems)

แนวความคิดนี้อาศัยทฤษฎีโครงสร้างและการหน้าที่ร่วมกับทฤษฎีความขัดแย้ง เป็นกรอบในการวิเคราะห์ โดยให้คำนิยามว่าระบบสังคมเกษตรหมายถึง การที่มนุษย์ทำการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมและธรรมชาติ โดยการไ้ระบบเทคนิคเครื่องมือการผลิตที่ปรับเข้ากับเงื่อนไขทางกายภาพชีวภาพของพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง และสามารถผลิตเพื่อตอบสนองต่อความต้องการของสังคมได้ในช่วงเวลาหนึ่งจนกว่าจะถึงจุดจำกัดของระบบนั้น ๆ หลังจากนั้น มนุษย์ทำการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางการผลิต ให้เหมาะสมกับเงื่อนไขทางกายภาพที่เปลี่ยนแปลงไป ทั้งสถาบันทางสังคมและแนวความคิด เพื่อเปลี่ยนสู่ระบบสังคมเกษตรแบบใหม่ที่มีการใช้เครื่องมือ พลังงาน ระบบการเพาะปลูก และเทคนิคการผลิตแบบใหม่ ให้สามารถผลิตซ้ำเพื่อตอบสนองความต้องการของสังคมได้ (มาซิวเยร์, อ้างถึงใน สมยศ ทุ่งหว้า, 2541 : 81-97)

ซัซรี นฤทุม ผ่องพรรณ ตรัยมงคลกุล และกีร์ เทร์บุลย์ (2537 : 1-7) ได้กล่าวถึงการศึกษาระบบสังคมเกษตรว่า เป็นการศึกษาทำความเข้าใจถึงระบบการใช้ประโยชน์สิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติของมนุษย์ที่มีความสลับซับซ้อนและมีความสัมพันธ์ตามลำดับชั้น (hierarchy) ตั้งแต่ระบบชุมชนเกษตร ระบบการทำฟาร์ม ระบบการผลิตในแต่ละพื้นที่ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาตามสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป จำเป็นต้องทำการวิเคราะห์ให้ทราบถึงสภาวะของการเปลี่ยนแปลงเพื่อจะสามารถเข้าใจสภาวะการเกษตรในชุมชนได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ซึ่งสอดคล้องกับงานของ สมยศ ทุ่งหว้า (2536 : 94-108, 2539 : 426-437) ที่ได้ทำการศึกษาระบบสังคมเกษตรในหลายพื้นที่ของภาคใต้ โดยมองว่าระบบสังคมเกษตรในพื้นที่หนึ่งมีความเป็นพลวัต (dynamic) คือมีการเปลี่ยนแปลงที่มีความเชื่อมโยงกันในองค์ประกอบต่าง ๆ ของระบบสังคมเกษตรอยู่เสมอ การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ส่วนใหญ่ถูกกำหนดขึ้นจากองค์ประกอบภายนอกที่ส่งผลต่อระบบสังคมเกษตร ในขณะที่เดียวกันชุมชนเกษตรก็พยายามที่จะต่อต้านการเปลี่ยนแปลง โดยปรับตัวให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป แต่ยังคงสภาพบางประการไว้

นอกจากการพิจารณาในแง่พลวัตของระบบสังคมแล้ว การทำความเข้าใจลักษณะปัจจุบันของแต่ละยุคอย่างรอบด้านมีความสำคัญเช่นกัน และการที่จะมองไปข้างหน้าว่าสังคมเกษตรในอนาคตจะเป็นเช่นไร จะต้องทำความเข้าใจระบบสังคมเกษตรในช่วงต่าง ๆ

โดยทำการศึกษาคำประกอบที่สำคัญได้แก่ (1) ระบบการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมเพื่อการผลิตทางการเกษตร ซึ่งก็คือพลังทางการผลิต (productive force) อันหมายถึงระบบธรรมชาติและวิธีการที่มนุษย์พยายามที่จะกระทำเพื่อเอาชนะธรรมชาติ (2) ระบบเครื่องมือเครื่องมือการผลิตที่คนในสังคมเกษตรใช้เพื่อเปลี่ยนแปลงธรรมชาติ (3) ความสามารถในการผลิตซ้ำและความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ เพราะการผลิตทางการเกษตรมิได้หมายถึงเฉพาะการดึงเอาทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ในการผลิตเท่านั้น แต่ยังหมายถึงความสามารถในการรักษาความสมดุลของธรรมชาติ ให้มีความสามารถในการผลิตซ้ำได้อย่างยั่งยืนอีกด้วย (4) ความสัมพันธ์ทางสังคมและการแลกเปลี่ยนทางการผลิต (social relation of production) ประกอบไปด้วยระบบกรรมสิทธิ์ การครอบครองปัจจัยการผลิต รวมทั้งการกระจายส่วนเกินที่ได้จากการผลิต และความสัมพันธ์ของคนในสังคมในรูปแบบต่างๆ (5) โครงสร้างส่วนบน (superstructure) ประกอบไปด้วย ระบบกฎหมาย การเมือง วัฒนธรรม ระบบคิดในสังคม รวมทั้งความสามารถในการผลิตซ้ำทางสังคมและวัฒนธรรม (สมยศ พุ่มพัว, 2536 :94-108, 2539 : 426-437, สมยศ พุ่มพัว และ ศิริจิต พุ่มพัว, 2537 : 77-106, สมยศ พุ่มพัว และ วิจารณ์ ธาณิรัตน์, 2543 : 18-26)

เพื่อให้สามารถเข้าใจสังคมเกษตรตามแนวความคิดข้างต้น ชัชรี นฤทุม และคณะ (2537 : 1-7) ได้กำหนดขั้นตอนหลักของการศึกษาวิจัยระบบสังคมเกษตรออกเป็น 4 ขั้นตอน ดังนี้

(1) ขั้นตอนการวินิจฉัยเบื้องต้น (preliminary diagnosis phase) เป็นขั้นการศึกษาและทำความเข้าใจกับระบบการเกษตรในภาพรวมระดับชุมชน

(2) ขั้นการวางแผนและทดสอบนวัตกรรม (design and testing of adopted innovation phase) เป็นขั้นการนำผลจากการวินิจฉัยเบื้องต้นมาใช้ประโยชน์ในการวิจัย และทดสอบนวัตกรรมทั้งในห้องปฏิบัติการและระดับไร่นา เพื่อให้เหมาะสมและสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ ศักยภาพและข้อจำกัดของเกษตรกรแต่ละประเภท

(3) ขั้นส่งเสริมและเผยแพร่แก่เกษตรกรเป้าหมาย (extension phase) เป็นขั้นที่นำระบบการผลิต เทคนิค วิธีการ ที่เหมาะสมและสอดคล้องกับ วัตถุประสงค์ ศักยภาพ และข้อจำกัดของเกษตรกรมาใช้ในการส่งเสริมและเผยแพร่แก่เกษตรกรกลุ่มเป้าหมาย

(4) ขั้นประเมินการยอมรับของเกษตรกรกลุ่มเป้าหมาย (evaluation phase) เป็นขั้นตอนการประเมินผล โดยนำผลจากขั้นตอนการวินิจฉัยเบื้องต้นมาเป็นฐานในการประเมินผลและการยอมรับของเกษตรกรกลุ่มเป้าหมาย เพื่อนำไปปรับปรุงการวินิจฉัยเบื้องต้นและค้นหาประเด็นใหม่ๆ ในการวางแผนและทดสอบนวัตกรรมต่อไป

การวินิจฉัยเบื้องต้น (preliminary diagnosis phase) เป็นขั้นตอนที่สำคัญของการศึกษาและทำความเข้าใจระบบสังคมเกษตร โดยได้แบ่งเป็นสองส่วนคือ

(1) การศึกษาในภาพรวมระดับชุมชน ได้แก่การจำแนกเขตนิเวศเกษตร การวิเคราะห์ การเปลี่ยนแปลงระบบเกษตรกรรม รวมทั้งความเป็นมาและองค์ประกอบทุกด้าน เพื่อทำความเข้าใจสภาวะการเกษตรในภาพรวมของชุมชน

(2) การศึกษาในเชิงลึกได้แก่การศึกษาในระดับไร่นาของเกษตรกรเพื่อ วิเคราะห์กลไกการผลิตในระดับฟาร์ม จากนั้นนำผลที่ได้มาจัดกลุ่มเพื่อจำแนกประเภท เกษตรกร และวิเคราะห์ผลผลิตภาพของแรงงานเพื่อจัดลำดับถาวรภาพของระบบการผลิตต่างๆ อันจะเป็นประโยชน์ในการวางแผนทางวิจัยและพัฒนาชุมชนต่อไป

FAO (1992 : 16-17) ได้จำแนกกระบวนการวินิจฉัยเบื้องต้นไว้เป็น 3 ขั้นตอน ดังนี้คือ

(1) การแบ่งเขตพื้นที่ (zoning) ในขั้นนี้จะเป็นการแบ่งลักษณะพื้นที่ที่มี สภาพใกล้เคียงกันออกเป็นเขตเดียวกัน โดยใช้ข้อมูลด้านลักษณะดิน เขตนิเวศเกษตร และ องค์ประกอบอื่นๆ เพื่อทำความเข้าใจลักษณะเศรษฐกิจสังคม ประวัติการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ ในอันที่ จะช่วยเข้าใจความสัมพันธ์และความขัดแย้งระหว่างองค์ประกอบต่างๆ เช่น การใช้ น้ำ ดิน หรือป่าร่วมกัน เป็นต้น

(2) การจำแนกลักษณะที่สำคัญ (identification of recommendation domains) เป็นการจำแนกความแตกต่างของลักษณะการทำฟาร์มในแต่ละเขตนิเวศ ซึ่งมีความแตกต่างกัน ทั้งด้านกายภาพ ชีวภาพ ที่ดิน แรงงานและทุน ตลอดจนการแบ่งแยกแรงงานระหว่างเพศ ชายหญิง อายุ และวงจรการพัฒนาในแต่ละครัวเรือน สิ่งเหล่านี้ล้วนส่งผลต่อความสามารถในการรับรู้และการยอมรับเทคโนโลยี ซึ่งจะมีผลต่อการปรับกระบวนการผลิต ให้มีความเหมาะสมกับปัจจัยต่างๆ ที่มีในแต่ละฟาร์ม

(3) การวินิจฉัยระดับครัวเรือน (household level diagnosis) เป็นการ วินิจฉัยฟาร์มระดับครัวเรือนเกี่ยวข้องกับรูปแบบกิจกรรมการผลิตทั้งหมดของครัวเรือนทั้งการ ปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ ป่าไม้ ประมง การจ้างงานนอกฟาร์ม การผลิตนอกฟาร์มและกิจกรรม หลักของฟาร์ม ดังนั้นในการวิเคราะห์จึงต้องใช้ทีมงานที่มาจากหลากหลายสาขาวิชา (multidisciplinary) เพื่อให้สามารถเข้าใจความสัมพันธ์ของกิจกรรมภายในฟาร์ม การผลิตนอก ฟาร์ม การปลูกพืชและการเลี้ยงสัตว์ได้อย่างถูกต้องมากที่สุด

การวิจัยเพื่อศึกษาวิวัฒนาการของระบบสังคมเกษตรในครั้งนี ผู้ศึกษาจึงได้นำ กรอบแนวความคิดข้างต้นมาเป็นกรอบในการศึกษา เนื่องจากระบบสังคมเกษตรในพื้นที่มีความ เป็นพลวัต (dynamic) การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอยู่ตลอดเวลา เมื่อ องค์ประกอบใดองค์ประกอบหนึ่งเปลี่ยนไป ก็ย่อมส่งผลต่อองค์ประกอบอื่นๆ หากไม่ทำการ ศึกษาให้ครอบคลุมทุกองค์ประกอบย่อมส่งผลให้การวินิจฉัยผิดพลาด และจะมีผลต่อการ วินิจฉัยเพื่อแก้ปัญหาหรือการพัฒนาในอนาคตได้

1.2 แนวคิดระบบการทำฟาร์ม (Farming System)

ระบบการทำฟาร์มเป็นระบบการทำการเกษตรของเกษตรกร โดยการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรที่มีอยู่ในครัวเรือน มีองค์ประกอบและกิจกรรมหลายๆ อย่าง แต่ละกิจกรรมมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน การเปลี่ยนแปลงในกิจกรรมหนึ่งจะมีผลกระทบไปถึงกิจกรรมอื่นๆ ด้วย แต่ละกิจกรรมมีปัจจัยหลายอย่างเข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น ปัจจัยทางกายภาพ ชีวภาพ เศรษฐกิจและสังคม บุญธรรม พรหมณี (2530) (อ้างถึงใน อนุวัต พานทอง, 2540 : 11-13) ได้กล่าวถึงระบบการทำฟาร์มว่ามีได้หมายถึงแต่เพียงการปลูกพืช และเลี้ยงสัตว์ในฟาร์มหนึ่งเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงโครงข่ายโยงใยที่สลับซับซ้อน ของดิน พืช สัตว์ เครื่องมือ แรงงาน และปัจจัยการผลิตต่างๆ ที่เกษตรกรมีอยู่ รวมทั้งอิทธิพลของสิ่งแวดล้อม ทั้งทางกายภาพ ชีวภาพ และ เศรษฐกิจสังคม ซึ่งเป็นเงื่อนไขในการผลิตของเกษตรกร โดยการใช้ทรัพยากรและเทคโนโลยีที่เขามีอยู่ ตามความต้องการและวัตถุประสงค์ของเขาเอง

การศึกษาระบบการทำฟาร์มจึงมีลักษณะที่สำคัญคือ (1) การมองฟาร์มอย่างองค์รวม (holistic) ศึกษาความสัมพันธ์ขององค์ประกอบฟาร์ม ๆ ได้แก่ การปลูกพืช การเลี้ยงสัตว์ กิจกรรมในฟาร์มและนอกฟาร์ม (2) การทำความเข้าใจเหตุผลที่อยู่เบื้องหลังกิจกรรมฟาร์มในระดับครัวเรือน (3) วิเคราะห์ศักยภาพและข้อจำกัด โดยพิจารณาปัจจัยภายใน เช่น วัตถุประสงค์ การใช้แรงงานและทรัพยากรที่มีอยู่ และสิ่งแวดล้อมภายนอก เช่น ลักษณะกายภาพ ชีวภาพ เศรษฐกิจ สังคมและนโยบายของรัฐ (4) การเปิดโอกาสให้เกษตรกรมีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัยและพัฒนาทุกขั้นตอน (FAO, 1992 : 16)

ดังนั้น ในการวิเคราะห์ระบบการทำฟาร์มจึงต้องทำการวิเคราะห์ องค์ประกอบสิ่งแวดล้อมทั้งหมดของฟาร์มในลักษณะองค์รวม รวมทั้งศึกษาปัญหาของเกษตรกรแต่ละกลุ่ม แล้วจัดลำดับความสำคัญของปัญหา เพื่อหาแนวทางที่เหมาะสมในการแก้ปัญหาให้เกษตรกรต่อไป จึงต้องดำเนินการโดยทีมงานที่เป็นสหวิชา เพื่อให้สามารถทำการศึกษาได้ครอบคลุมในทุกประเด็น ซึ่งจะส่งผลให้การวินิจฉัยเกิดความถูกต้องมากที่สุด (กีร์ เทربولย์ และปัจพล บุญชู, 2531 : 2)

องค์ประกอบสิ่งแวดล้อมของฟาร์มทั้งหมดที่ต้องทำการศึกษา สามารถจำแนกได้ดังนี้ (FAO, 1990 : 15-17 ; Norman, et al., 1995 : 36 ; Untop and Dixon, 1994 : 54-57)

(1) สิ่งแวดล้อมทางกายภาพ เช่น ลักษณะภูมิอากาศ สภาพดิน ภูมิประเทศ น้ำ ระบบการปลูกพืช และโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน ชลประทาน เป็นต้น

(2) สิ่งแวดล้อมทางสังคมวัฒนธรรม ได้แก่ โครงสร้างชุมชน ความสัมพันธ์ในชุมชน วัฒนธรรมประเพณีและความเชื่อต่าง ๆ

(3) สิ่งแวดล้อมทางสถาบันและนโยบาย ได้แก่ นโยบายด้านการเกษตร การศึกษา การจ้างงาน การส่งเสริมและวิจัยทางการเกษตร และการบริการสนับสนุนทางการเกษตรในด้านต่างๆ

การศึกษากระบวนการทำฟาร์มเพื่อให้ครอบคลุมประเด็นต่างๆ ข้างต้น อัฟตัน และ ดิกสัน (Upton and Dixon, 1994 : 59-56) จึงได้แบ่งการศึกษาวิจัยระบบการทำฟาร์มแบ่งออกเป็น 5 ขั้นตอน คือ

(1) ศึกษาและรวบรวมข้อมูลทุติยภูมิด้านการใช้ที่ดิน ขนาดฟาร์ม รูปแบบการปลูกพืชและผลผลิต ปัจจัยการผลิต การตลาด เป็นต้น

(2) การจำแนกเขตนิเวศเกษตร โดยพิจารณาจากลักษณะทางกายภาพ ชีวภาพ และเศรษฐกิจสังคม รวมทั้งการพิจารณาข้อมูลจากหลายแหล่ง ทั้งที่เป็นข้อมูลอย่างเป็นทางการ ไม่เป็นทางการ และข้อมูลจากภาพถ่ายดาวเทียม

(3) การวินิจฉัยตรวจสอบ ในขั้นนี้จะใช้เทคนิค RRA ในการทำความเข้าใจศักยภาพและข้อจำกัดที่แตกต่างกันในแต่ละฟาร์ม โดยเปิดโอกาสให้เกษตรกรมีส่วนร่วมในการค้นหาศักยภาพและข้อจำกัดด้วยตนเอง และนำมาสร้างตัวแบบ (model) เพื่ออธิบายความสัมพันธ์องค์ประกอบต่าง ๆ ในฟาร์ม ได้แก่ ครอบคลุมและการเปลี่ยนแปลง ขนาดฟาร์ม ระบบชลประทาน การใช้ที่ดิน รูปแบบการปลูกพืช ปฏิทินการเพาะปลูก ผลผลิต การเข้าถึงปัจจัยการผลิต ช่องทางตลาดและองค์กรท้องถิ่น เพื่อวิเคราะห์กลไกการทำหน้าที่ขององค์ประกอบต่าง ๆ ที่มีอยู่ อันจะทำให้สามารถเข้าใจศักยภาพและข้อจำกัด ตลอดจนทำนายรูปแบบของการทำฟาร์มในอนาคตได้

(4) การสำรวจยืนยัน ในขั้นนี้จะทำการสำรวจฟาร์มอย่างเป็นทางการ เพื่อค้นหาข้อมูลเพิ่มเติม และยืนยันพิสูจน์ข้อสรุปที่ได้จากการวินิจฉัย ตลอดจนนำข้อมูลที่ได้ในการปรับปรุง แก้ไขข้อมูลบางประการให้มีความชัดเจนขึ้น โดยในการสำรวจจะเน้นในด้านการผลิต ระบบการปลูกพืช ลำดับการเพาะปลูก แรงงาน และการจัดการ เป็นต้น

(5) การติดตามประเมินผล ในขั้นนี้จะทำการประเมินผลที่เกิดขึ้นโดยใช้วิธีการติดตามประเมินผลทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ

1.3 การจำแนกประเภทเกษตรกร

เนื่องจากความแตกต่างด้านกายภาพ ชีวภาพ เศรษฐกิจสังคมและวัตถุประสงค์ในการผลิต ส่งผลให้เกษตรกรมีระบบการผลิตและเทคนิคการผลิตแตกต่างกันไปตามศักยภาพและข้อจำกัดที่มี เช่น ครอบคลุม แรงงาน สภาพแวดล้อมต่าง ๆ ดังนั้นเกษตรกรจึงต้องกำหนดมาตรการดำเนินงาน และปรับเปลี่ยนกลยุทธ์ที่เป็นลักษณะเฉพาะของแต่ละฟาร์มภายใต้ศักยภาพและข้อจำกัดที่มีอยู่ เพื่อให้สามารถเลือกระบบการผลิตและเทคนิคที่เหมาะสม ซึ่งจะทำให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ได้

ในการจำแนกประเภทของระบบการทำฟาร์มนั้น มีวัตถุประสงค์เพื่อให้ทราบว่าการเกษตรแต่ละประเภทมีการทำหน้าที่ (function) แตกต่างกันอย่างไบบ้าง ซึ่ง ชัซรี นฤทุม ผ่องพรรณ ตรียมงคลกุล และ กิรี เทพุลย์ (2537 : 13-51) เรียกว่าการวิเคราะห์กลไกระบบการผลิต โดยการวิเคราะห์กลไกของระบบการผลิตทางการเกษตรแบ่งเป็น 6 ขั้นตอนดังนี้

(1) การเลือกพื้นที่ ในการเลือกพื้นที่ควรคำนึงถึง ลักษณะ ขนาด ระยะทาง สภาพแวดล้อมทางกายภาพ ชีวภาพ และเศรษฐกิจสังคม

(2) การศึกษาโครงสร้างระบบการผลิตในพื้นที่ หลังจากเลือกพื้นที่แล้ว จึงทำการศึกษาโครงสร้างระบบการผลิตในพื้นที่จากข้อมูลทุติยภูมิ โดยการใช้แบบสำรวจกึ่งโครงสร้าง เพื่อสอบถามเกษตรกรในด้านขนาดเนื้อที่ทำการเกษตร ลักษณะการถือครองที่ดิน การใช้แรงงานในครัวเรือนการจ้างแรงงาน และชนิดเครื่องมือเครื่องจักรที่ใช้ ซึ่งข้อมูลเหล่านี้จะนำไปใช้ในการทำความเข้าใจโครงสร้างระบบการผลิต และใช้ในการคัดเลือกตัวอย่างระบบการผลิต เพื่อวิเคราะห์กลไกระบบการผลิตต่อไป

(3) การคัดเลือกตัวอย่างระบบการผลิต โดยนำข้อมูลโครงสร้างระบบการผลิตมาใช้ในการคัดเลือก ซึ่งจำนวนตัวอย่างควรอยู่ระหว่าง 20-50 ตัวอย่าง โดยที่กลุ่มตัวอย่างเหล่านี้ต้องมีความหลากหลายของระบบการผลิต และควรเลือกเกษตรกรที่มีปัจจัยจำกัดที่แตกต่างกัน

(4) การศึกษากลไกระบบการผลิต เป็นการศึกษาและทำความเข้าใจวัตถุประสงค์ ภูมิหลังความคิด กลยุทธ์ ศักยภาพ และข้อจำกัดของปัจจัยต่าง ๆ ในระบบการผลิต รวมทั้งการตัดสินใจของเกษตรกรในอดีตและปัจจุบัน เพื่อทำความเข้าใจภาพรวมทุกด้านของระบบการผลิต

(5) การวินิจฉัยความสัมพันธ์ของกลไกระบบการผลิต กระทำหลังจากได้ศึกษากลไกระบบการผลิตแล้ว โดยการนำผลการสังเคราะห์กลไกเหล่านั้นมาเชื่อมโยงให้เห็นเป็นภาพรวมที่ชัดเจนของระบบการผลิตทั้งหมด และทำการวิเคราะห์ปัจจัย และเงื่อนไขต่าง ๆ ว่ามีส่วนในการกำหนดลักษณะระบบการผลิตอย่างไร โดยสรุปข้อมูลที่ได้และนำเสนอในรูปแบบของแผนผังแสดงความสัมพันธ์ที่มีต่อกัน

(6) การจัดกลุ่มเพื่อจำแนกประเภทเกษตรกร โดยเริ่มจากการรวบรวมและเปรียบเทียบลักษณะที่สำคัญของเกษตรกรในแต่ละราย ทำการจัดกลุ่มเกษตรกรโดยวินิจฉัยจากวัตถุประสงค์และกลยุทธ์ที่เกษตรกรเลือกใช้ จากนั้นนำลักษณะสำคัญบางประการของเกษตรกรแต่ละประเภทมาพิจารณา เพื่อกำหนดลักษณะเฉพาะของเกษตรกร และจัดลำดับความสำคัญของปัญหาแต่ละระบบการผลิต พร้อมทั้งกำหนดข้อเสนอแนะสำหรับเกษตรกรแต่ละประเภท

การจำแนกประเภทของระบบการผลิตทางการเกษตรก็จะได้มาซึ่งสิ่งต่อไปนี้

(1) ได้มาซึ่งรูปแบบของการวิวัฒนาการของการเกษตรในท้องถิ่น (2) เป็นพื้นฐานในการให้คำแนะนำส่งเสริมเกษตรกรได้อย่างเหมาะสม (3) ใช้เป็นแนวทางในการฝึกอบรมเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาทางการเกษตร (4) มีส่วนทำให้เกิดการปรับปรุงทางทฤษฎีเพื่อประเมินผลและจัดลำดับความสำคัญจากวัตถุประสงค์ของเกษตรกร เพื่อจัดรูปแบบจำลองของระบบการจัดการเกษตร (กีร์ เทบยูล์, และ ปัญจพล บุญชู, 2531 : 214)

1.4 ทฤษฎีวิวัฒนาการการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (Evolutionary Theory of Social Change)

ทฤษฎีนี้อธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคมว่า เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นแบบค่อยเป็นค่อยไป การเปลี่ยนแปลงจะมีการสะสมขึ้นเรื่อยๆ ตามระยะเวลาโดยมีแนวโน้มเข้าสู่สภาวะซับซ้อน และมีความสามารถปรับตัวในสภาพแวดล้อมได้ดีขึ้น ทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมนี้ใช้แนวความคิดเกี่ยวกับระบบสังคม (social system) ช่วยในการสร้างทฤษฎี โดยการมองการเปลี่ยนแปลงทางสังคมว่าเป็นกระบวนการวิวัฒนาการที่มีความซับซ้อนมากขึ้น มีการแยกย่อยออกไปของโครงสร้างและหน้าที่ และการพึ่งพาอาศัยกันของส่วนที่แยกย่อยเหล่านี้มีแนวโน้มจะเพิ่มมากขึ้น กล่าวคือเมื่อชุมชนมีความเจริญขึ้น จะเกิดการแบ่งแยกย่อยในหน้าที่ของชุมชน เช่นการผลิตสินค้าและบริการ การกระจายผลผลิตและการบริโภค การเรียนรู้ระเบียบสังคม การควบคุมทางสังคม การมีส่วนร่วมในสังคม และการช่วยเหลือเกื้อกูลกันระหว่างสมาชิกของชุมชน การแยกย่อยนี้ก่อให้เกิดความแตกต่างของระบบย่อยๆ ในชุมชนทั้งในด้านความสนใจและกิจกรรมของสมาชิกในชุมชน ดังนั้นการผสมผสานจึงเป็นสิ่งจำเป็นเพื่อเชื่อมโยงส่วนที่แยกย่อยของชุมชนเข้าด้วยกัน (ดาร์ณี ถวิลพิพัฒน์กุล, 2539 : 11-14)

สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในชุมชนหมู่บ้าน เกิดจากปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก ปัจจัยภายนอกได้แก่การแพร่กระจายทางวัฒนธรรม เช่นการกระจายการศึกษาเข้าไปสู่ชุมชน การแลกเปลี่ยนทางการค้า การสื่อสารมวลชน การสร้างสิ่งสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐานเข้าไปในท้องถิ่น เช่นถนน ไฟฟ้า การชลประทาน ส่วนปัจจัยภายในได้แก่ สภาพทางนิเวศวิทยาของท้องถิ่น การยอมรับ และลักษณะบุคลิกภาพของปัจเจกบุคคล (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2536 : 71-77)

ณรงค์ เล็งประชา (2538 : 210-212) และสุพิศรา สุภาพ (2541 : 124) ได้อธิบายถึงสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมคล้ายกัน โดยได้อธิบายว่ามีมูลเหตุมาจาก (1) สภาพแวดล้อมทางกายภาพ (2) การเปลี่ยนแปลงทางประชากร เช่นการกระจายตัวและขนาดประชากร (3) การอยู่โดดเดี่ยวและการติดต่อกัน สังคมที่มีการติดต่อกับสังคมอื่นจะมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาและเป็นไปรวดเร็วกว่า (4) ระบบชนชั้น สังคมที่มีการจำกัดชนชั้นจะไม่ค่อยมีการเปลี่ยนแปลง และสังคมที่ยึดถือบุคคลใดบุคคลหนึ่งเป็นผู้นำและมีความสำคัญสูงสุดจะไม่ค่อยมีการเปลี่ยนแปลง ในทางตรงกันข้ามกันถ้าสังคมให้ความสำคัญกับปัจเจกบุคคล หรือยอมรับในความสามารถของบุคคลก็จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ง่ายกว่า (5) ทศนคติและค่านิยม ในสังคมที่ยึดมั่นในสิ่งเดิมๆ เช่น การยกย่องบูชาบรรพบุรุษ จะเกิดการเปลี่ยนแปลงเป็นไปอย่างช้าๆ (6) การเล็งเห็นความจำเป็น ถ้าคนในสังคมนั้นเล็งเห็นความจำเป็นที่จะต้องเปลี่ยนแปลงก็จะนำไปสู่ความต้องการจัดหาสิ่งนั้นๆ (7) นโยบายของผู้นำทางสังคม (8) ระดับความรู้และเทคโนโลยี (9) ความล้าหลังทางวัฒนธรรม เมื่อวัฒนธรรมด้านใดด้านหนึ่งล้าหลังกว่าอีกด้านหนึ่ง ก็จะทำให้เราจำเป็นต้องปรับตัวเพื่อให้วัฒนธรรมทั้งสองประเภทใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิตได้ (10) ปัจจัยทางเศรษฐกิจ (11) ปัจจัยทางอุดมการณ์

จะก่อให้เกิดการเตรียมปัจจัยพื้นฐานเพื่อการเปลี่ยนสังคมไปตามเป้าหมายตามอุดมการณ์ของสังคม (อ้างถึงใน ขจรยุทธ อัจฉกุล, 2543 : 24-26)

1.5 ทฤษฎีโครงสร้างและการหน้าที่ (Structural and Functional Theory)

ทฤษฎีนี้นำเสนอโดยพาร์สัน (Parsons) ซึ่งเป็นนักสังคมวิทยาในกลุ่มโครงสร้างและการหน้าที่ มองว่าสังคมเป็นระบบหนึ่ง (social system) ซึ่งประกอบด้วยระบบย่อยต่างๆ (sub system) ส่วนประกอบเหล่านี้จะทำหน้าที่ของตน เพื่อดำรงอยู่ของระบบสังคม การทำหน้าที่ของส่วนประกอบแต่ละอย่างจะเป็นการช่วยให้ระบบสามารถปรับปรุงตนเอง หรือเปลี่ยนแปลงตนให้เข้ากับสภาพแวดล้อม และหากมีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในระบบใดระบบหนึ่งจะสามารถส่งผลกระทบต่อส่วนอื่นๆ ด้วยเช่นกัน (Parsons, อ้างถึงใน ธนพรรณ สุนทร, 2539 : 2-4) ซึ่งสอดคล้องกับแนวความคิดของนักวิชาการหลายคน ที่มองว่าสังคมเป็นระบบหนึ่งซึ่งประกอบด้วยส่วนหรือระบบต่างๆ หรือสถาบันต่างๆ ที่ยึดเหนี่ยวและมีความสัมพันธ์กัน ถ้าส่วนใดส่วนหนึ่งเปลี่ยนไปส่วนอื่นๆ ก็จะมีผลกระทบตามไปด้วย (สัญญา สัญญาวิวัฒน์, สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, โล่ห์ และ คิวเลอร์, อ้างถึงใน ขจรยุทธ อัจฉกุล, 2543 : 21) และ ชยันต์ วรรธนะภูติ (2537) ได้ตั้งข้อสมมุติที่สำคัญเกี่ยวกับสังคมไว้ดังนี้ไว้ดังนี้

(1) ทุกสังคมประกอบขึ้นด้วยการบูรณาการรวมหน่วย (interaction) ของหน่วยต่างๆ หรือส่วนประกอบหรือองค์ประกอบต่างๆ ของสังคม

(2) ทุกองค์ประกอบของสังคมแต่ละส่วนจะทำหน้าที่หรือทำประโยชน์ซึ่งกันและกัน เพื่อความสมบูรณ์และความอยู่รอดทางสังคม

(3) ทุกสังคมมีแนวโน้มที่จะรักษาสถิต

(4) ทุกสังคมจะมีความมั่นคง ก็ต่อเมื่อสมาชิกในสังคมมีความคิดเห็นสอดคล้องกัน มีความเข้าใจเรื่องสถานภาพ บทบาท และค่านิยมซึ่งกันและกัน

ดังนั้นจึงสามารถสรุปได้ว่า ระบบของสังคมหนึ่งๆ มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันตลอดเวลาหากส่วนหนึ่งส่วนใดเกิดการเปลี่ยนแปลง ก็ย่อมมีผลกระทบต่อส่วนอื่นด้วยเช่นกัน การวิจัยระบบสังคมจึงต้องคำนึงทุกส่วนที่เกี่ยวข้องซึ่งกันและกัน เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอาจจะมาจากหลายๆสาเหตุ ซึ่งหากมองแต่เพียงผิวเผินอาจจะไม่สามารถทราบสาเหตุที่แท้จริงได้ และอาจจะได้ข้อสรุปที่ผิดพลาดได้

1.6 ทฤษฎีว่าด้วยความขัดแย้ง (Conflict Theory)

ทฤษฎีนี้นำเสนอโดย คาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx) ซึ่งกล่าวว่าความขัดแย้งระหว่างชนชั้นก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เป็นการอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในเชิงประวัติศาสตร์หรือวิเคราะห์ภาพรวม (holitic approach) กล่าวคือ การที่เราจะอธิบายปรากฏการณ์ใดๆ เราต้องมองสิ่งที่อยู่รอบปรากฏการณ์นั้นด้วย มาร์กซ์มองว่าการต่อสู้ขัดแย้งกันก่อให้เกิดการพัฒนา หรือกล่าวได้ว่ากระบวนการพัฒนาเกิดจากการต่อสู้ของสิ่งที่ขัดแย้งกันมิได้เกิดขึ้นโดยการผสมกลมกลืน เนื่องจากสังคมมนุษย์ประกอบด้วย 3 ส่วนที่สำคัญคือ (1)

พลังการผลิต (productive force) คือความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ โดยที่มนุษย์มีวิธีการขัดแย้งเพื่อเอาชนะธรรมชาติที่เรียกว่าวิธีการผลิต หรือการสร้างเทคโนโลยีขึ้นมาเพื่อใช้ในการผลิต ซึ่งมีพลังการผลิตเป็นตัวกำหนดวิธีการดำรงชีพของมนุษย์ (2) ความสัมพันธ์ในการผลิต (relation of production) ประกอบไปด้วยระบบกรรมสิทธิ์และการครอบครองปัจจัยการผลิต การกระจายส่วนเกินผลผลิต และความสัมพันธ์ของคนในสังคมในรูปแบบต่างๆ ซึ่งความสัมพันธ์ทางการผลิตจะมีความสัมพันธ์เชิงเหตุและผลกับพลังการผลิต กล่าวคือเมื่อพลังการผลิตถูกพัฒนาจะเป็นตัวผลักดันให้ความสัมพันธ์ทางการผลิตเปลี่ยนไป ในขณะที่ความสัมพันธ์ทางการผลิตอาจเป็นตัวกำหนดความก้าวหน้าหรือยับยั้งการผลิต (3) โครงสร้างส่วนบน (superstructure) ได้แก่ระบบกฎหมาย การเมือง วัฒนธรรมและระบบคิด ซึ่งมีผลต่อพลังการผลิตและความสัมพันธ์ทางการผลิต กล่าวคือในสังคมของมนุษย์ในยุคแรกพลังการผลิตจะเป็นตัวกำหนดวิถีคิดและสถาบันทางสังคมของมนุษย์ เมื่อพลังการผลิตเปลี่ยนไปจะทำให้ความสัมพันธ์ทางการผลิตหรือระบบกรรมสิทธิ์เปลี่ยนไปด้วย และจะไปขัดแย้งกับโครงสร้างส่วนบนที่พยายามที่จะรักษาสภาพเดิมเอาไว้ ในแต่ละขั้นของการพัฒนาพลังการผลิตจึงมีความขัดแย้งกับความสัมพันธ์ทางการผลิตเสมอ และความขัดแย้งที่เกิดขึ้นย่อมส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงอย่างมากในด้านความคิด ระหว่างสถาบัน หรือระหว่างชนชั้น แต่ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นนี้ย่อมก่อให้เกิดการพัฒนาอีกขั้นตอนหนึ่งซึ่งมีความก้าวหน้ามากกว่าเดิม (Karl Marx, อ้างถึงใน สมยศ ทุงหว่า, 2541 : 58-69)

ดารณี ถวิลพิพัฒนกุล (2539 : 11-14) ได้อธิบายเพิ่มเติมถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมว่าเป็นผลมาจากความขัดแย้งที่เกิดขึ้นระหว่างชนชั้นหรือกลุ่มบุคคลในสังคม ความขัดแย้งเป็นปรากฏการณ์ที่มีอยู่ทุกหนทุกแห่งและปรากฏในทุกรูปแบบของสังคม ไม่เฉพาะแต่ทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่รวมถึงการแข่งขัน การโต้แย้ง และความตึงเครียด ตลอดจนการปะทะกันระหว่างแรงบังคับในสังคม (social force) ซึ่งหมายถึงการเร่งเร้าหรือแรงดลที่มีกำลังพอและจะนำไปสู่การกระทำทางสังคม

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในสังคมย่อมนำมาสู่การเปลี่ยนแปลงซึ่งเป็นการที่คนในสังคมพยายามปรับตัวเพื่อความอยู่รอด เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดในทุกรูปแบบทุกภาคส่วนของสังคม ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นย่อมส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงที่มีการพัฒนาไปอีกขั้นหนึ่งเสมอ

2. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องได้แบ่งงานวิจัยและเอกสารที่เกี่ยวข้องกับสังคมชาวนาไทยออกเป็น 3 กลุ่มด้วยกันคือ (1) กลุ่มที่ศึกษาระบบสังคมเกษตรในเชิงประวัติศาสตร์ (2) กลุ่มที่ศึกษาวิวัฒนาการของระบบสังคมเกษตรและระบบการทำฟาร์ม (3) กลุ่มที่ศึกษากระบวนการปรับตัวของชาวนาในยุคปัจจุบัน

2.1 กลุ่มที่ศึกษาระบบสังคมเกษตรในเชิงประวัติศาสตร์

งานวิจัยในกลุ่มนี้ 6 เรื่องสามารถนำมาอธิบายวิวัฒนาการของระบบสังคมเกษตรได้ ซึ่งมีข้อค้นพบที่คล้ายคลึงกันในหลายประเด็น เรื่องแรกเป็นงานศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชาวนาสยามของ ธิดา สาระยา (2544) ซึ่งถึงแม้ว่าส่วนใหญ่จะศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์ในพื้นที่ภาคกลางเสียเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็สามารถนำมาอธิบายวิวัฒนาการโดยเฉพาะสังคมชาวนาได้ดี ส่วนเรื่องที่สองและสามเป็นการศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรมหมู่บ้านไทยและประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2537, 2545) ซึ่งเป็นการศึกษาที่ครอบคลุมในทุกภาคของประเทศไทยโดยแยกเป็นภาคอย่างชัดเจน เรื่องที่ 4 เป็นงานของ สมยศ ทุงหว่า (2541) ที่ได้ทำการศึกษาวิจัยระบบสังคมเกษตรในภาคใต้หลายพื้นที่ และการศึกษารวบรวมจากแหล่งข้อมูลต่างๆ สามารถนำมาอธิบายระบบสังคมเกษตรได้ดีเช่นกัน ส่วนเรื่องที่ 5 เป็นการศึกษาวิวัฒนาการของการใช้ประโยชน์จากที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาของ สุทธิญา ทองรักษ์ (2545) และเรื่องสุดท้าย เป็นงานวิจัยของ กิตติ ตันไทย (2545) เป็นการศึกษาเศรษฐกิจท้องถิ่นลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา กรณีข้าวและยางพารา

จากงานศึกษาวิจัยทั้ง 6 เรื่องสามารถนำมาอธิบายระบบสังคมเกษตรได้ว่าในอดีตนั้นยังไม่มีมีการแบ่งกลุ่มเกษตรการ อย่างชัดเจน คนที่อยู่ในภาคการเกษตรส่วนใหญ่ จะใช้ประโยชน์จากสิ่งแวดล้อมให้เป็นประโยชน์แก่การดำรงชีวิตของตนเอง มีการใช้เครื่องมือง่ายๆ ในการทำเกษตร ส่วนใหญ่จะใช้แรงงานคนและแรงงานสัตว์ในการทำการเพาะปลูก โดยศาสนาและวัฒนธรรมประเพณีมีผลต่อวิถีการผลิตของคนในสังคมมาก ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2537) อธิบายว่าการตั้งบ้านเรือนหรือชุมชนมักจะถูกอยู่ใกล้แหล่งน้ำ การเกษตรหรือการทำนาในอดีตนั้นอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก มีการเลี้ยงสัตว์เพื่อใช้แรงงาน ในช่วงแรกที่ดินยังมีความอุดมสมบูรณ์พืชผลที่ปลูกสามารถให้ผลผลิตดีจึงไม่จำเป็นต้องใช้ปุ๋ย การใช้พื้นที่ในการผลิตในช่วงแรกเป็นการผลิตแบบหมุนเวียน และสมยศ ทุงหว่า (2541) อธิบายว่า เมื่อมีการใช้พื้นที่ 2-4 ปี จนกระทั่งเมื่อผลผลิตเริ่มตกต่ำจึงเปลี่ยนไปใช้พื้นที่แห่งใหม่ และในช่วงหลังเมื่อมีประชากรเพิ่มมากขึ้น การถือครองพื้นที่จำกัดลงต้องทำการผลิตซ้ำในพื้นที่เดิม ทำให้ดินก็เริ่มขาดความอุดมสมบูรณ์ จึงเริ่มมีการใช้ปุ๋ยจากมูลสัตว์ที่เลี้ยงไว้ใส่ในแปลงที่ทำการเพาะปลูก เพื่อบำรุงดินให้สามารถที่จะทำการผลิตอยู่ได้

ส่วนระบบการเพาะปลูกจากงานของ ธิดา สาระยา (2544) สามารถจำแนกระบบการเพาะปลูกได้ เป็น 5 ประเภทคือ (1) ระบบการทำไร่เลื่อนลอย (swidden system) โดยการบุกเบิกที่ดินแปลงใหม่ด้วยการหักป่าและเผา แล้วทำการเพาะปลูกในพื้นที่นั้นจนกระทั่งผลผลิตเริ่มลดลงจึงแสวงหาพื้นที่เพื่อทำการผลิตแห่งใหม่ (2) ระบบการแบ่งที่ดินบางส่วนไว้เพาะปลูก และที่อยู่อาศัย (3) ระบบการปล่อยพื้นที่บางส่วนที่ใช้เพาะปลูกและทิ้งร้างไว้ระยะสั้นแล้วกลับมาใช้พื้นที่ใหม่ (4) ระบบการเพาะปลูกถาวร โดยอาศัยน้ำจากระบบชลประทาน

และจากคูคลองส่งน้ำ (5) ระบบการปลูกพืชในที่ดินที่เหมาะสมและถาวร เช่นในพื้นที่ดินอุดมสมบูรณ์ และมีระบบน้ำที่ตีสม่ำเสมอ

การปลูกข้าวในระยะเริ่มแรกเป็นการปลูกแบบไร่เลื่อนลอย โดยการโค่นต้นไม้แล้วเผาหลังจากนั้นเมื่อฝนตกดินมีความชุ่มชื้นจึงขุดรูด้วยไม้หรือจอบแล้วหยอดเมล็ดข้าวลงไปสำหรับในบริเวณที่ลุ่มใกล้ที่อยู่อาศัยจะทำการปลูกข้าวโดยการหว่านเมล็ดข้าวลงไปแล้วปล่อยให้เจริญเติบโตเอง ภายหลังเมื่อมีการรู้จักสร้างคันกั้นน้ำจึงทำให้สามารถปลูกข้าวได้มากขึ้นทั้งในที่ดอนและที่ลุ่ม และสำหรับในพื้นที่ภาคเหนือพบว่าระบบเหมืองฝายมีความสำคัญต่อการทำนามาก

ดังนั้นระบบการทำนาในอดีต จึงต้องคำนึงถึงความเหมาะสมของสภาพพื้นที่และเงื่อนไขแรงงานในครอบครัวเป็นอย่างมาก จากงานของ กิตติ ตันไทย (2545) ได้อธิบายว่า ชาวนาที่มีพื้นที่ทำนามากแต่มีจำนวนแรงงานในครอบครัวน้อย ก็จะมีการแบ่งพื้นที่ปลูกข้าวออกเป็นสวนๆ บริเวณที่ลุ่มจะทำการปลูกข้าวหนัก บริเวณที่มีน้ำขังแต่ไม่ลึกมากนักจะทำการปลูกข้าวกลางปี และพื้นที่ดอนจะทำการปลูกข้าวเบา เพื่อให้ข้าวสุกไม่พร้อมกันสามารถที่จะทำการเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ทัน ส่วนครอบครัวใดที่แรงงานในครอบครัวมีไม่เพียงพอก็จะมี การออกปากขอแรงช่วยเหลือกัน โดยไม่คิดค่าแรง ไม่มีเงื่อนไข ไม่จำเป็นต้องใช้แรงงานคืน แต่มีการเลี้ยงอาหารตอบแทน บางลักษณะงานผู้มาช่วยงานยังต้องนำอุปกรณ์ในการทำงานไปด้วย เช่นหากเป็นการไถนาก็ต้องนำเอาคันไถไปด้วย อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าในอดีตนั้นชุมชนจะอยู่ด้วยการพึ่งพาอาศัยกันช่วยเหลือกัน แต่หากผลผลิตออกพร้อมกันอาจจะมีการจ้างแรงงานบ้าง สุทธิญา ทองรักษ์ (2545) ได้อธิบายถึงการจ้างแรงงานในการเก็บเกี่ยวข้าวที่พบในพื้นที่จังหวัดพัทลุงเมื่อปี พ.ศ. 2470 ไร่หนึ่ง โดยหากครัวเรือนมีจ้างแรงงานมาทำการเก็บเกี่ยวข้าวเจ้าบ้านต้องหุงหาอาหารไว้เลี้ยงแรงงานรับจ้างที่มาทำงานด้วย ซึ่งจะมีแรงงานรับจ้างประมาณ 10-20 คน มีการคิดค่าจ้างคิดในอัตรา 100 เเสียงต่อค่าจ้าง 10บาท แต่หากเป็นข้าวที่มีรวงเล็กก็คิดในอัตรา 100 เเสียงต่อค่าจ้าง 11 บาท

ด้านการค้าขาย ในอดีตนั้นยังไม่ค่อยมีในสังคมชานา จะมีบ้างก็เป็นการแลกเปลี่ยนกันของคนในชุมชน เนื่องจากลักษณะสังคมไทยในอดีตประกอบด้วยสองส่วนคือ บ้านกับเมือง บ้านหมายถึงชุมชนเกษตรกรรมหรือสังคมชานาเป็นหลัก ส่วนเมืองคือศูนย์กลางอำนาจรัฐ เป็นที่พักอาศัยของตัวแทนอำนาจรัฐหรือชนชั้นปกครองทั้งหลาย เป็นสังคมและวัฒนธรรมของขุนนางหรือเจ้าขุนมูลนาย ดังนั้นการแลกเปลี่ยนซื้อขายของคนในสังคมจะมีความแตกต่างกัน สังคมที่เป็นบ้านหรือสังคมชานาจะมีการแลกเปลี่ยนซื้อขายกันน้อยมาก เพราะคนในสังคมมีความพอเพียงในตนเองสูงมีการพึ่งพาอาศัยกันและกัน มีการเอื้อเพื่อแบ่งบันกันภายในชุมชนหรือจะมีการแลกเปลี่ยนซื้อขายกันบ้างเพียงเล็กน้อย ซึ่งมักจะจัดขึ้นเป็นครั้งคราวในรูปแบบของตลาดนัด ซึ่งเป็นตลาดของบ้าน และต่อมากการค้าขายได้เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงหลังจากทำสนธิสัญญาบาวริงเมื่อปี พ.ศ. 2398 ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2545) และธิดา สารยา (2544) ได้อธิบาย

สอดคล้องกันว่าในช่วงนั้นการค้าข้าวเริ่มมีความสำคัญขึ้น โดยเฉพาะในพื้นที่ภาคกลางแต่ชวานาก็ไม่ได้รับผลประโยชน์มากนัก กระทั่งเมื่อมีทางรถไฟตัดผ่านจาก กรุงเทพฯไปยังหัวเมืองต่างๆ ทำให้การค้าขายขยายตัวอย่างมาก โดยเฉพาะคนจีนที่อพยพเข้าไปยังพื้นที่ต่างๆ ได้เข้าไปมีบทบาททางการค้าเป็นอย่างมาก คนจีนเหล่านี้ได้กระจายเข้าไปอยู่ในชุมชนต่างๆ เพื่อทำการค้า เนื่องจากเป็นอาชีพที่คนไทยไม่นิยมทำ ซึ่งปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นมีลักษณะเหมือนกันในทุกภาคของประเทศไทย ส่วนในพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำการค้าขายส่วนใหญ่จะกระทำทางเรือ

ด้านความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ช่วงแรกเป็นความสัมพันธ์ในลักษณะพึ่งพาช่วยเหลือปกป้องภัยภัยต่าง ๆ แก่กัน ต่อมาเมื่อสังคมมีความสลับซับซ้อน จึงมีการแบ่งแยกเป็นชนชั้นในระบบศักดินา ธิดา สารยา (2544) ได้อธิบายถึงระบบศักดินาว่ามีการแบ่งเป็นชนชั้นปกครองคือพวกเจ้าขุนมูลนาย และชนชั้นใต้ปกครอง คือ ไพร่ ทาส มีการขูดรีดแรงงานจากชนชั้นล่าง โดยไพร่ต้องใช้แรงงานและส่งส่วยซึ่งเป็นผลผลิตให้แก่ระบบศักดินา ส่วนความขัดแย้งระหว่างชนชั้นยังไม่มีมากนัก เนื่องจากทรัพยากรยังมีความอุดมสมบูรณ์ ถึงแม้จะต้องส่งส่วยและถูกเกณฑ์แรงงาน ผลผลิตที่ได้ก็เพียงพอต่อการบริโภคภายในครัวเรือน จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2448 เมื่อระบบไพร่ ทาส สลายตัวลง ชวานาก็เริ่มมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกินโดยชาวบ้านส่วนหนึ่งเริ่มทำการจับจองที่ดินเพื่อทำนา และบางส่วนก็เช่าที่ทำนาจากชนชั้นปกครองเดิม แต่ในการจับจองที่ดินของชวานาสามารถจับจองได้เพียงเล็กน้อย และเป็นพื้นที่ที่ไม่ค่อยเหมาะแก่การทำนา เช่นเป็นพื้นที่ห่างไกล หรืออยู่ไกลจากแหล่งน้ำ เป็นต้น และชวานากลับประสบปัญหานานาประการ เนื่องจากทางภาครัฐในขณะนั้นไม่มีนโยบายให้ความสำคัญกับภาคการเกษตร ชวานาจึงมีโอกาสครอบครองที่ดินได้เพียงเล็กน้อย ส่วนพื้นที่ขนาดใหญ่ซึ่งเหมาะแก่การทำนา ถูกครอบครองโดยเจ้าขุนมูลนายเดิม ผู้นำในชุมชน และผู้ที่สามารถเข้าถึงอำนาจรัฐได้ดีกว่า ซึ่งสอดคล้องกับงาน ของ สุธิญา ทองรักษ์ (2545) ที่ได้อธิบายถึงการครอบครองพื้นที่ทำนาของชาวจีนที่สามารถครอบครองพื้นที่ได้มากกว่าพื้นไร่ และเจ้าหน้าที่ของรัฐบางกลุ่ม ซึ่งอาศัยความได้เปรียบในการเข้าถึงอำนาจรัฐทำการครอบครองพื้นที่จำนวนมากได้

ต่อมาเมื่อรัฐเริ่มให้ความสำคัญกับทิศทางการพัฒนาประเทศ จึงมีการสร้างโครงสร้างพื้นฐานเพื่อรองรับการพัฒนา ทั้งด้านการคมนาคมและระบบชลประทาน จิตรทิพย์ นาดสุภา (2545) กล่าวว่า การทำถนนเข้าหมู่บ้านส่งผลให้การขนส่งสินค้ามีความสะดวกมากขึ้น การติดต่อสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชวานากับภายนอกมีมากขึ้น การแลกเปลี่ยนซื้อขายกันด้วยระบบเงินตราเข้ามาแทนที่การแลกเปลี่ยนที่มีอยู่เดิม การทำนามุ่งเพื่อการค้ามากกว่าการบริโภคในครัวเรือน รวมทั้งมีการปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างอื่นร่วมด้วย มีการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร การใช้ปุ๋ยและสารเคมี ส่งผลให้ระบบนิเวศและธรรมชาติเสื่อมโทรมลงอย่างรวดเร็ว ต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้นมากหลายเท่าตัว มีการทำนาทั้งนาปีและนาปรัง ขยายพื้นที่เพิ่มมากขึ้น การผลิตจึงมีวัตถุประสงค์เพื่อการค้า มิใช่การผลิตเพื่อการยังชีพดังเช่นในอดีต จะเห็นได้ว่าแม้จะมีการพัฒนาของระบบสังคมเกษตรในลักษณะที่คล้าย ๆ กันในภาคต่างๆ แต่ช่วงเวลาของการ

เปลี่ยนแปลงในระบบสังคมเกษตรในแต่ละพื้นที่จะแตกต่างกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเข้ามาของระบบการแลกเปลี่ยนแบบการค้า และการใช้เครื่องมือการผลิตแบบสมัยใหม่ในสังคมชาวนา จะเริ่มต้นเกิดขึ้นในพื้นที่ภาคกลางก่อนภาคอื่น ๆ มาก

2.2 กลุ่มที่ศึกษาวิวัฒนาการของระบบสังคมเกษตรและระบบการทำฟาร์ม

การศึกษางานวิจัยในกลุ่มนี้จำนวน 5 เรื่อง โดยเรื่องแรกเป็นการศึกษาเปลี่ยนแปลงระบบสังคมเกษตรในเขตที่ราบลุ่มภาคกลาง เป็นการเน้นทำความเข้าใจพลวัตของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในพื้นที่ของทิพวัลย์ ศรีจันทร์ และ พรองชัว มอลล์ (2543) เรื่องที่สองเป็นของ สมยศ พุ่มหว่า (2536) ที่ได้ทำการศึกษาระบบสังคมเกษตรบริเวณที่มีการทำนาเป็นหลักในกลุ่มน้ำปากพองและคาบสมุทรสทิงพระ เรื่องที่สามเป็นงานของ ชัชวีร์ นฤทุมและคณะ (2533) ได้ทำการศึกษาการเปลี่ยนแปลงระบบเกษตรกรรมและการจำแนกประเภทเกษตรกรรมในตำบลทุ่งขวางอำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อค้นหาสาเหตุที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของระบบเกษตรกรรม วิเคราะห์ความแตกต่างของระบบเกษตรกรรมในช่วงต่าง ๆ และทำการจำแนกระบบการทำฟาร์ม ส่วนเรื่องที่สี่เป็นงานของ กนกปานบัว (2537) ได้ทำการศึกษาการเปลี่ยนแปลงระบบเกษตรกรรมและการจำแนกประเภทเกษตรกรรม และ เรื่องสุดท้ายเป็นงานของ อนุวัต พานทอง. (2540) ซึ่งได้ทำการศึกษาผลการทำไร่นาสวนผสมของครัวเรือนเกษตรกรรมในอำเภอกาบัง เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงและจำแนกระบบการผลิต

โดยในเรื่องแรกเน้นศึกษาการเปลี่ยนแปลงในช่วงเวลาต่างๆ พบว่าสาเหตุที่สำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง คือการเพิ่มขึ้นของประชากร โดย ทิพวัลย์ ศรีจันทร์ และ พรองชัว มอลล์ (2543) ได้จำแนกการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตออกเป็น 3 ช่วงดังนี้ (1) ช่วงแรกมีการผลิตการเกษตรแบบเข้มข้น (intensification) การจับจองถือครองที่ดินเป็นไปโดยการเปิดพื้นที่เพาะปลูกใหม่ๆ เนื่องจากมีประชากรน้อยและที่ดินสมบูรณ์ จนกระทั่งช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ได้เริ่มมีการปรับเปลี่ยนเทคนิคการปลูก แต่ยังคงขยายพื้นที่เพื่อทำการเพาะปลูกเช่นเดิม และเริ่มมีการใช้เครื่องจักรแทนแรงงานคน ต่อมาเมื่อรัฐมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน และพัฒนาพันธุ์ข้าว การใช้ปัจจัยการผลิต และการผลิตมีความเข้มข้นมากขึ้น มีการปลูกข้าว 2 ครั้งต่อปี ทำให้ผลผลิตเพิ่มขึ้น และก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมของธรรมชาติเกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว (2) ระบบการผลิตการเกษตรเชิงหลากหลาย (diversification) จากการลดลงขนาดที่ดินถือครองเฉลี่ยของครัวเรือนเกษตรกร เนื่องจากการเพิ่มขึ้นของประชากรและราคาข้าวที่ตกต่ำ ส่งผลต้องทำการผลิตแบบหลากหลายแทนที่ระบบการปลูกข้าวเพียงอย่างเดียว เช่น การปลูกส้มในพื้นที่รังสิต การปลูกผักบริเวณชานเมือง การเลี้ยงสุกร สัตว์ปีก วนมและวัวเนื้อ แต่ก็มีอุปสรรคหลายประการได้แก่ ด้านการตลาด การขาดทักษะความรู้ความสามารถในการผลิต เงื่อนไขข้อจำกัดด้านแหล่งน้ำและระบบน้ำ อีกทั้งต้องใช้แรงงานในการปฏิบัติงานและดูแลค่อนข้างสูง อย่างไรก็ตามผลจากการปลูกพืชหลายชนิดได้ช่วยลดภาวะความเสี่ยงได้ในระดับหนึ่ง ทำให้เกษตรกรมีรายได้สม่ำเสมอและมีการใช้แรงงานในครัวเรือนอย่างเต็มที่ (3) ระบบการผลิตการเกษตร

เชิงขยาย (extension) มีการใช้แรงงานน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่ดิน เนื่องจากการเพิ่มขึ้นของครัวเรือนเกษตรกร การจำกัดของพื้นที่ การประสพกับภัยธรรมชาติ และต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้น ทำให้ชาวนารายย่อยไม่สามารถอยู่ในระบบได้ต้องล้มสลายไปในที่สุด บางส่วนต้องกลายเป็นกลุ่มเช่าที่ดินและรับจ้างในกิจกรรมการเกษตรทั่วไป หรือเป็นแหล่งแรงงานให้กับครัวเรือนเกษตรกรขนาดใหญ่ที่มีเงินทุนและการถือครองที่ดินจำนวนมาก ซึ่งยังคงสามารถอยู่ได้ในระบบการผลิตแบบนี้

งานของ สมยศ ทุ่งหว้า ชัชวีร์ นฤทุม และคณะ รวมทั้งของ กนก ปานบัว เป็นการศึกษาวិวัฒนาการในช่วงต่างๆ รวมทั้งการศึกษาและทำการจำแนกการทำฟาร์มแต่ละประเภทโดยการใช้ขนาดการถือครองพื้นที่ แรงงาน และวัตถุประสงค์ในการผลิต เป็นเกณฑ์ในการจำแนกประเภทการทำฟาร์ม สมยศ ทุ่งหว้า (2536) ได้ทำการศึกษาในบริเวณอำเภอกระแสดินธุ์ จังหวัดสงขลา พบว่าสาเหตุของความแตกต่างผลิตภาพการเกษตรคือ พื้นที่ทำการเกษตรต่อหน่วยแรงงาน สภาพพื้นที่ทำการเกษตรและระบบการผลิตในฟาร์ม จากเกณฑ์นี้จึงจำแนกระบบการทำฟาร์มออกเป็นประเภทต่างๆ ออกเป็น 5 ประเภทคือ (1) ฟาร์มที่มีการทำนาทุ่งเป็นหลัก ฟาร์มประเภทนี้เจ้าของฟาร์มเป็นนายทุนจากต่างถิ่น และนายทุนในท้องถิ่นซึ่งมักเป็นข้าราชการ เกษตรกรประเภทนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อให้ได้กำไรสุทธิสูงสุด (2) ฟาร์มที่มีการเลี้ยงสัตว์แบบประณีตหรือกึ่งประณีตควบคู่ไปกับการทำการเกษตรอื่นๆ และมีผลิตภาพอยู่เหนือเส้นยังชีพ ลักษณะฟาร์มประเภทนี้มีการทำนาเช่นเดียวกับฟาร์มโดยทั่วไป มีการทำไร่นาสวนผสมบ้างเล็กน้อย จำนวนพื้นที่ทำการเกษตรต่อหน่วยแรงงานค่อนข้างมากเมื่อเปรียบเทียบกับฟาร์มโดยทั่วไปของท้องถิ่น แต่กิจกรรมการทำนาจะทำเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก (3) ฟาร์มที่มีการทำนาควบคู่กับการเลี้ยงสัตว์ มีพื้นที่ทำการเกษตรน้อยกว่า 15 ไร่ ฟาร์มประเภทนี้เน้นการใช้ประโยชน์พื้นที่สูงสุด คือนอกจากมีการทำนาแล้วยังมีการปลูกพืชหลังนาในพื้นที่ซึ่งสามารถทำได้ ส่วนพื้นที่ซึ่งไม่สามารถปลูกพืชระยะสั้นหรือปลูกพืชชนิดอื่นได้ก็จะทำการปลูกพืชที่ทนต่อสภาพดินเปรี้ยว ดินเค็ม เช่นมะม่วงหิมพานต์ ส่วนแรงงานในวัยหนุ่มสาวของฟาร์มประเภทนี้มักจะออกไปทำงานนอกภาคการเกษตร (4) ฟาร์มที่มีการทำนาควบคู่กับการเลี้ยงสัตว์ และมีผลิตภาพทางการเกษตรต่ำกว่าเส้นยังชีพ ลักษณะโดยทั่วไปของฟาร์มประเภทนี้มีความคล้ายคลึงกับฟาร์มประเภทที่ 3 โดยมีความแตกต่างที่สำคัญคือมีจำนวนพื้นที่ทำการเกษตรต่อแรงงานน้อยกว่า ซึ่งฟาร์มประเภทนี้ส่วนใหญ่มีพื้นที่ทางการเกษตรน้อยกว่า 8 ไร่ จึงทำให้ผลิตภาพต่ำลงด้วย (5) ฟาร์มที่มีการทำนาควบคู่กับการเลี้ยงสัตว์และมีปัญหาวิกฤติเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพทางการเกษตร ลักษณะของระบบการผลิตเช่นเดียวกับฟาร์มประเภทที่ 3 และ 4 ส่วนพื้นที่ทำการเกษตรต่อหน่วยแรงงานในฟาร์มประเภทนี้มีความหลากหลายตั้งแต่ 5-22 ไร่ ขึ้นอยู่กับภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของแต่ละฟาร์ม โดยมีต้นทุนคงที่ของผลิตพืชและระบบการเลี้ยงสัตว์ไม่แตกต่างจากประเภทที่ 3 และ 4 มากนัก

งานของ ชัชวีร์ นฤทุมและคณะ (2533) กับงานของกนก ปานบัว (2537) มีการจำแนกประเภทฟาร์มในลักษณะที่คล้ายกัน โดยแบ่งเป็นประเภทต่างๆไว้ดังนี้ (1) ฟาร์มขนาดเล็กไม่สามารถพึ่งตนเองได้มีพื้นที่ทำการเกษตรต่อหน่วยแรงงานไม่เกิน 5 ไร่ ฟาร์มประเภทนี้มีวัตถุประสงค์ต้องการรายได้ต่อพื้นที่สูงสุด และยังสามารถแบ่งย่อยได้อีก 2 ประเภทคือ (ก) ฟาร์มถดถอย เป็นฟาร์มที่มีมูลค่าเพิ่มต่อไร่ค่อนข้างต่ำ มีข้อจำกัดด้านการใช้น้ำชลประทาน รวมทั้งมีสภาพหนี้สินค่อนข้างสูง (ข) ฟาร์มยังชีพเป็นฟาร์มที่มีที่ดินถือครองน้อยและทำการเกษตรแบบประณีต คือ มีการปลูกผักหมุนเวียน มีหนี้สินอยู่บ้างแต่เป็นหนี้ที่เกิดจากการลงทุนด้านการผลิตทางการเกษตร (2) ฟาร์มขนาดกลางสามารถพึ่งพาตนเองได้ มีพื้นที่ทำการเกษตรต่อหน่วยแรงงานมากกว่า 5 ไร่ แต่ไม่เกิน 12 ไร่ ฟาร์มประเภทนี้มีระบบการผลิตที่หลากหลาย มีการจ้างแรงงานบ้างแต่เป็นส่วนน้อย ส่วนใหญ่จะมีเครื่องมืออุปกรณ์ขนาดเล็กเช่น รถไถเดินตาม เครื่องสูบน้ำ นอกจากนี้ยังมีการกั๊ยมเงินเพื่อการลงทุนทางการเกษตรบ้างเล็กน้อย ในการดำเนินกิจกรรมทางการผลิตมีวัตถุประสงค์เพื่อต้องการให้มีรายได้ต่อหน่วยแรงงานสูงสุด และส่วนใหญ่จะใช้แรงงานในครัวเรือน (3) ฟาร์มธุรกิจมีพื้นที่ทำการเกษตรต่อหน่วยแรงงานครอบครัวมากกว่า 12 ไร่ ฟาร์มประเภทนี้มีการจัดสรรการใช้ที่ดินอย่างเหมาะสมแรงงานส่วนใหญ่เป็นแรงงานในครอบครัว มีการจ้างแรงงานบ้างเป็นครั้งคราว มีการใช้เครื่องมือขนาดเล็กและขนาดใหญ่ มีการลงทุนซื้อที่ดินหรือเครื่องจักร มีวัตถุประสงค์ต้องการได้รับกำไรหรือผลตอบแทนในการผลิตหลังหักค่าใช้จ่ายสุทธิแล้วสูงสุด ทำให้แต่ละฟาร์มต้องกำหนดกลยุทธ์และปรับเปลี่ยนระบบการผลิตให้สอดคล้องกับศักยภาพของตน ดังนั้นฟาร์มประเภทนี้จึงมีระดับถาวรภาพค่อนข้างสูง (4) ฟาร์มอุตสาหกรรมที่มีพื้นที่ทำการเกษตรต่อแรงงานครอบครัวมากกว่า 25 ไร่ ฟาร์มประเภทนี้ส่วนใหญ่มีการจ้างแรงงาน โดยมีแรงงานในครอบครัวเป็นผู้จัดการและควบคุมแรงงานรับจ้างในฟาร์ม มีเครื่องมือเครื่องจักรทั้งขนาดใหญ่และเล็กเพื่อใช้ในฟาร์มของตนเองและรับจ้างในฟาร์มอื่น การลงทุนส่วนใหญ่เพื่อซื้อที่ดิน และเครื่องจักรที่ใช้ในกิจการรับจ้างและธุรกิจนอกภาคเกษตร และต้องการกำไรสูงสุดจากการลงทุน ปัญหาอุปสรรคที่สำคัญคือต้องใช้แรงงานจ้างสูง เนื่องจากมีพื้นที่ขนาดใหญ่และแรงงานในครัวเรือนไม่เพียงพอ จากปัญหาดังกล่าวจึงทำให้ระดับถาวรภาพของฟาร์มไม่แน่นอน นอกจากนี้ กนก ปานบัวพบว่าวิวัฒนาการของระบบเกษตรกรรมสามารถแบ่งออกได้แบ่งเป็น 4 ช่วงคือ (1) ระบบเกษตรกรรมเพิ่มผลิตผลโดยการขยายพื้นที่การเกษตร (2) ระบบเกษตรกรรมเพิ่มผลผลิตต่อหน่วยพื้นที่ การใช้ปัจจัยการผลิตเพื่อให้ได้ผลผลิตสูง (3) ระบบเกษตรกรรมการผลิตหลากหลาย (4) ระบบเกษตรกรรมโครงสร้างการเกษตรแตกต่างกัน โดยในแต่ละระยะของระบบเกษตรกรรมมีลักษณะระบบการผลิต ระบบนิเวศ สภาพทางเศรษฐกิจสังคมที่แตกต่างกัน

อนุวัต พานทอง (2540) ซึ่งได้ทำการศึกษาผลการทำไร่นาสวนผสมของครัวเรือนเกษตรกรในอำเภอปากพนัง พบว่าครัวเรือนเกษตรกรมีการปลูกพืชสองระบบคือระบบทำนาและระบบไร่นาสวนผสม และมีระบบการเลี้ยงสัตว์สองระบบคือระบบการเลี้ยงโค และระบบ

การเลี้ยงไก่พื้นเมือง มีรูปแบบการทำไร่นาสวนผสม 3 รูปแบบคือ (1) ขุดเป็นร่องทั้งหมดไม่มีขอบแปลง (2) ขุดเป็นคันรอบแปลงด้านในขุดเป็นร่อง (3) ขุดเป็นคันรอบแปลงไม่มีการยกร่องด้านใน พบว่าการทำไร่นาสวนผสมสามารถทำรายได้ดีกว่าการทำนาเพียงอย่างเดียว ก่อให้เกิดผลดีทำให้มีรายได้รวมสูงขึ้น มีผลผลิตสูงกว่าระบบอื่น รวมทั้งเป็นการลดค่าใช้จ่ายในครัวเรือนด้วยและยังก่อให้เกิดผลดี คือทำให้มีแรงงานกลับมาทำงานในฟาร์มเพิ่มมากขึ้น รวมทั้งเป็นแหล่งรองรับแรงงานส่วนเกินในท้องถิ่น ส่งผลต่อความสมดุลของระบบนิเวศ ลดการพังทลายของดิน ลดการทำลายของสัตว์ศัตรูพืช

2.3 กลุ่มที่ศึกษากระบวนการปรับตัวของชาวนาในยุคปัจจุบัน

ได้มีการศึกษางานวิจัยในกลุ่มนี้จำนวน 6 เรื่อง เป็นงานของ ยศ สันตสมบัติ จำนวน 2 เรื่อง เรื่องแรกเป็นการศึกษาพลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา : เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ ยศ สันตสมบัติ (2546) และเรื่องที่ 2 เป็นการศึกษาชุมชนในภาคกลางที่ได้รับผลกระทบจากการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรม ยศ สันตสมบัติ (2539) เรื่องที่ 3 เป็นการศึกษาชุมชนลุ่มน้ำขานในภาคเหนือเช่นกันของ พรพิไล เลิศวิชา และ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว (2546) ส่วนเรื่องที่ 4 เป็นการศึกษาการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาไทยกรณีชาวนาลุ่มน้ำพองของ มณีมัย ทองอยู่ (2545) และเรื่องที่ 5 เป็นการศึกษาการปรับตัวของชาวนาเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ กรณีศึกษา : การประกอบอาชีพนอกไร่นากับการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมในหมู่บ้านแห่งหนึ่งของจังหวัดเชียงใหม่ของ เดโช ไชยทัฬห (2539) และเรื่องสุดท้ายในกลุ่มนี้ เป็นการศึกษาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานใต้ ของ สมคิด พรหมจ้อยและคณะ (2545)

งานวิจัยทั้ง 6 เรื่อง สามารถนำมาอธิบายถึงการปรับตัวของชาวนาได้หลายรูปแบบ โดยงานของยศ สันตสมบัติ ทั้งสองชิ้น และงานของเดโช ไชยทัฬห เป็นการอธิบายความพยายามในการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดของชาวนาได้อย่างดี ถึงแม้ว่าจะมีสาเหตุและวิธีการที่แตกต่างกันแต่ก็มีวัตถุประสงค์เดียวกัน โดยงานชิ้นแรกของ ยศ สันตสมบัติ (2546) ได้อธิบายว่าการที่ปัจจัยการผลิตสูงขึ้น การผลิตทางการเกษตรลดความสำคัญ รวมทั้งการขาดน้ำทางการเกษตร ทำให้ชาวนาส่วนหนึ่งเลิกทำนาและหันไปทำงานนอกภาคการเกษตร ส่วนคนที่ยังทำนาอยู่ในปัจจุบันจะเป็นชาวนารายย่อยถึงแม้ว่ายังสามารถผลิตซ้ำได้ในระดับหนึ่งก็ไม่มี ความมั่นคงมากนัก ทำให้คนในชุมชนพยายามปรับตัวเพื่อความอยู่รอดในหลายๆ วิธี (1) โดยการพยายามสร้างกิจกรรมและการประกอบอาชีพที่มีความหลากหลายขึ้น เช่นการเปิดร้านค้า ร้านซ่อมมอเตอร์ไซด์ (2) เปลี่ยนสภาพพื้นที่จากที่นาบางส่วนเป็นสวนลำไยเนื่องจากใช้น้ำและแรงงานน้อยกว่าการทำนา (3) ปลูกพืชหลังนาเสริมรายได้เช่นการปลูกถั่วเหลือง มะเขือเทศ และหอมใหญ่ รวมทั้งการปลูกผักสวนครัวไว้บริโภคในครัวเรือน (4) บางรายก็ออกไปทำงานรับจ้างนอกภาคการเกษตรเพื่อหารายได้เข้าครอบครัวอีกทางหนึ่ง หรือบางรายเลิกการทำนาแล้วไปเป็นแรงงาน

นอกภาคการเกษตรอย่างถาวร เช่นการทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม และไปเป็นแคดดี้ในสนามกอล์ฟ ส่วนใหญ่ชาวนาในกลุ่มหลังนี้เป็นชาวนาที่ไร้ที่ดินทำกิน และเป็นวัยหนุ่มสาว

เรื่องต่อมาของ ยศ สันตสมบัติ (2539) เป็นการอธิบายถึงการสูญเสียที่ดินทำกิน และการเข้ามาตั้งโรงงานรองเท้าในหมู่บ้าน ส่งผลให้คนในวัยหนุ่มสาวและชาวนาไร้ที่ดินเริ่มออกไปทำงานในโรงงานผลิตรองเท้า หรือบางคนก็ออกไปทำงานในกรุงเทพ โดยให้เหตุผลว่ามีรายได้แน่นอนกว่าการทำนา ชาวนาส่วนหนึ่งก็ผันตนเองไปเป็นแม่ค้าขายข้าวแกง สร้างห้องแถวให้เช่า และบางส่วนก็เปิดร้านค้าแผงลอย ทำให้แรงงานภาคการเกษตรลดลงแต่ค่าจ้างแรงงานภาคการเกษตรสูงขึ้น ชาวนาส่วนหนึ่งที่ยังคงทำการเกษตรต่อไปโดยพยายามเพิ่มความหลากหลายในการประกอบอาชีพให้มากขึ้น บางรายหันไปทำไร่นาสวนผสม ขุดบ่อเลี้ยงปลา เลี้ยงไก่ ปลูกผัก และทำนาเพื่อการบริโภค บางรายทำการผลิตเชิงพาณิชย์ โดยกลุ่มนี้ต้องกู้ยืมเงินเพื่อการลงทุน เนื่องจากต้องลงทุนสูง เช่นการขุดบ่อเลี้ยงปลา เลี้ยงกุ้ง และมีหลายรายที่ประสบกับความล้มเหลวต้องหันกลับมาทำการเกษตรแบบผสมผสาน และบางรายเป็นหนี้จำนวนมากต้องขายที่ดินเพื่อใช้หนี้แล้วไปเป็นแรงงานรับจ้าง ส่วนบางรายที่ยังคงทำนาสองหนก็พยายามลดต้นทุนลดการจ้างแรงงาน โดยการใช้แรงงานของครอบครัวรวมทั้งการออกไปทำงานเสริมหารายได้ในบางช่วงเวลา นอกจากการพยายามปรับตัวในด้านการประกอบอาชีพแล้วชาวนายังมีการรวมกลุ่มกันจัดตั้งเป็นสหกรณ์ เพื่อช่วยเหลือปัจจัยการผลิตแก่สมาชิก และรวมตัวกันต่อรองให้ทางโรงงานรับซื้อผลผลิตทางการเกษตรเพื่อทำอาหารเลี้ยงคนงานซึ่งเป็นการระบายผลผลิตทางหนึ่ง ซึ่งเป็นการช่วยลดความเสี่ยงให้แก่ชาวนาได้มาก จะเห็นได้ว่าการดิ้นรนต่อสู้ของชุมชนทั้งการแสวงหาทางเลือกด้านอาชีพ ความพยายามสืบทอดอาชีพการทำนาโดยการปรับเปลี่ยนรูปแบบและวิธีการผลิตที่สอดคล้องกับยุคสมัย การปรับองค์กรชุมชนให้เข้มแข็งเป็นการทำความเข้าใจปัญหาและแสวงหาทางออกโดยมุ่งการพึ่งตนเองเป็นหลัก

เดโช ไชยทัฬห (2539) ได้อธิบายถึงการแตกตัวของชนชั้นที่เกิดขึ้นอย่างเด่นชัดโดยมีการเกิดขึ้นของกลุ่มต่างๆ เช่นมีกลุ่มพ่อค้าชาวนารวย ชาวนากลาง ชาวนาจน และยังพบว่าครัวเรือนที่มีฐานะดี มีโอกาสเข้าถึงทรัพยากร และเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตมากสามารถปรับตัวได้ดี ส่วนชาวนายากจนต้องพยายามสร้างความหลากหลายในการประกอบอาชีพเพื่อความอยู่รอด โดยการพึ่งพาธรรมชาติให้มากที่สุด การประกอบหัตถกรรมในครัวเรือน รวมทั้งการเป็นแรงงานรับจ้างทั้งในและนอกภาคการเกษตร แต่ส่วนใหญ่การจ้างงานส่วนใหญ่เป็นการจ้างชั่วคราว ทำให้ชาวนาไม่สามารถปรับตัวเป็นแรงงานอย่างเต็มตัวได้ ชาวนาส่วนใหญ่จึงยังคงอาศัยอยู่ในชุมชนมิได้อพยพออกไปทำงานในเมืองอย่างถาวร อาศัยการประกอบอาชีพที่หลากหลายของการผลิตในครัวเรือน และประกอบอาชีพนอกไร่นาของตนเป็นรายได้หลักของครอบครัว อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าชาวนารวยและชาวนากลางจะสามารถปรับตัวเข้าสู่การประกอบอาชีพต่างๆ ได้ดีกว่าชาวนาจน เพราะมีโอกาสเข้าถึงส่วนต่างๆ ได้มากกว่า รวมทั้งสามารถใช้กลไกความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ได้ดีกว่า แต่ในขณะเดียวกันชาวนากลางและชาวนารวยพยายามรักษา

ความสัมพันธ์ที่ดีกับชาวนาจนเพื่อเป็นแรงงานของตนเอง ซึ่งเป็นกลไกในการควบคุมแรงงานให้สอดคล้องกับการประกอบกิจการต่างๆ ของตน

ส่วนงานของ พรพิไล เลิศวิชา และ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว (2546) และงานของ มณีมัย ทองอยู่ (2545) ได้ให้ความสำคัญกับผลที่เกิดจากการพัฒนาของรัฐ จากการสร้างเขื่อนและระบบชลประทาน ซึ่งได้ส่งผลต่อวิถีการผลิตของชาวนาจำนวนมาก โดยอธิบายว่าระบบชลประทานที่สร้างขึ้นใหม่ได้ทำลายระบบเหมืองฝายที่มีอยู่ดั้งเดิมของชุมชน รวมทั้งระบบชลประทานเหล่านี้ชาวนาไม่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้มากนัก เนื่องจากการวางแผนการใช้น้ำมิได้เข้าใจระบบการใช้น้ำของประชาชนอย่างแท้จริง ปัจจุบันพื้นที่บริเวณนี้ส่วนหนึ่งจึงได้เปลี่ยนจากพื้นที่นาเป็นสวนลำไย เนื่องจากไม่ต้องใช้น้ำมากเหมือนการทำนา และเกษตรกรบางส่วนหันไปทำงานนอกหมู่บ้านเพื่อชดเชยการทำนาปรัง ส่วนครัวเรือนที่ยังทำนาเป็นอาชีพหลักก็ต้องหันไปเช่าที่นาบริเวณอื่นที่มีความอุดมสมบูรณ์กว่าในการทำนา นอกจากนี้แล้วยังประสบกับปัญหาข้าวราคาถูก พื้นที่ปลายน้ำไม่มีน้ำเพียงพอ และขาดแคลนแรงงานส่งผลให้ในฤดูนาปรังมีพื้นที่นาถูกปล่อยใหว่างมาก และชาวนาจึงเปลี่ยนจากการทำนาปรังมาปลูกพืชผักต่างๆ เช่น ถั่วเหลือง กระเทียม หอมหัวใหญ่ ซึ่งสามารถสร้างรายได้พอสมควรและจะแบ่งที่ดินส่วนหนึ่งไว้ปลูกพืชผักสำหรับการบริโภคในครัวเรือนด้วย

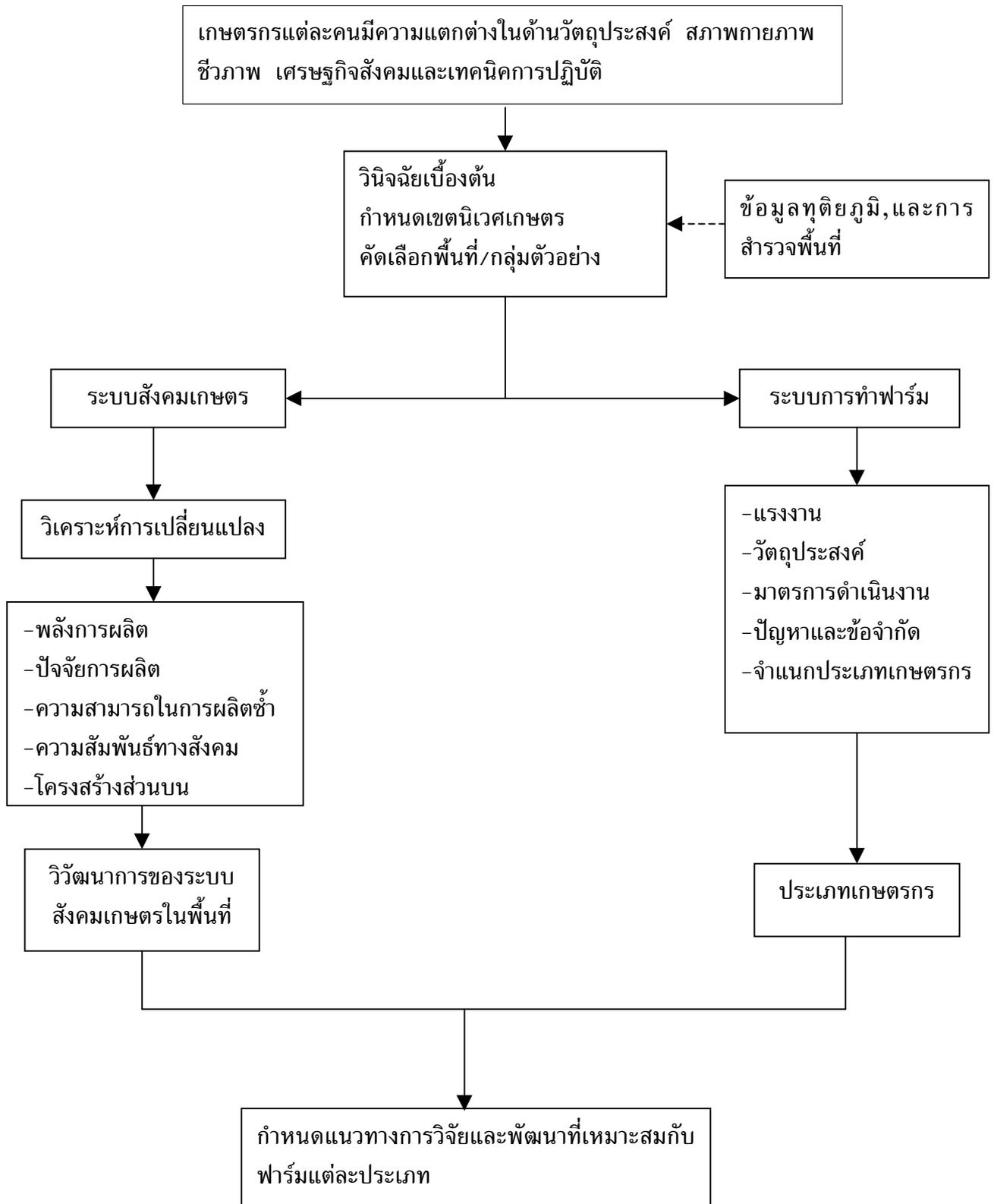
มณีมัย ทองอยู่ ได้อธิบายถึงผลของการสร้างเขื่อนและระบบชลประทานว่า ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในชุมชนชาวนา 3 รูปแบบคือ (1) ในพื้นที่ส่วนบนของลุ่มน้ำชาวนาส่วนหนึ่งสามารถพัฒนาธุรกิจการลงทุนเพื่อแสวงหาผลกำไร เป็นผู้ประกอบการอิสระรายย่อยอย่างเป็นผลสำเร็จ เช่นการเลี้ยงปลาในกระชังแต่ความสำเร็จเหล่านี้นำมาซึ่งความไม่เท่าเทียมของการเข้าถึงทรัพยากรในชุมชน นำไปสู่การสะสมทุนที่ไม่เท่าเทียมกันด้วย โดยปัจจัยที่ทำให้คนกลุ่มนี้ประสบความสำเร็จก็คือ ประสพการณ์และการศึกษาแบบเมือง ทำให้เขามีค่านิยมแตกต่างจากชาวนาทั่วไป (2) ในพื้นที่ตอนล่างของลุ่มน้ำที่สามารถใช้น้ำได้ตลอดทั้งปี จึงมีการผลิตอย่างเข้มข้น และการแตกกิจกรรมทางการเกษตรให้มีความหลากหลาย สามารถสร้างรายได้และสร้างงานในท้องถิ่น จนเป็นการเอื้ออาทรต่อการดำรงชีพของชาวนาส่วนใหญ่ได้ (3) ในพื้นที่ซึ่งไม่สามารถใช้น้ำจากระบบชลประทานได้ตลอดทั้งปี การผลิตทางเกษตรกรรมไม่สามารถสร้างผลผลิตและรายได้ที่เพียงพอต่อการดำรงชีพ ทำให้ครอบครัวชาวนาส่วนใหญ่ ต้องจัดสรรแรงงานส่วนหนึ่งออกไปรับจ้างนอกภาคการเกษตร แต่กระนั้นครอบครัวชาวนาส่วนใหญ่ก็ยังไม่ละทิ้งการเกษตร โดยชาวนายังมีบทบาทที่สำคัญในการจัดสรรแรงงาน การยังคงอยู่ของการผลิตข้าวเพื่อการบริโภคในครัวเรือน และพยายามรักษาที่ดินทางการเกษตรไว้ เพื่อเป็นหน่วยหลักทางการผลิตทางการเกษตรซึ่งเป็นสิ่งหนึ่งซึ่งสร้างความมั่นคงทางด้านอาหารให้ตลอดมา

งานเรื่องสุดท้ายที่ได้ศึกษาในกลุ่มนี้ เป็นการอธิบายถึงสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนอีสานใต้ โดยสมคิด พรหมจ้อย และคณะ (2545) อธิบายว่าการเปลี่ยนแปลงเกิดจาก (1) การเพิ่มจำนวนประชากรทำให้ขนาดการถือครองที่ดินต่อครัวเรือนลดลง

- (2) รายได้จากภาคการเกษตรอยู่ในระดับต่ำมาก ในขณะที่รายจ่ายกลับเพิ่มสูงขึ้นทำให้เกิดความไม่สมดุลของรายรับและรายจ่าย อันนำไปสู่การปรับตัวเคลื่อนย้ายไปเป็นแรงงานตามเมืองใหญ่
- (3) การพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศที่เน้นการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นหลัก ส่งผลให้มีการนำทรัพยากรมาใช้อย่างมากมาย มีการบุกรุกพื้นที่เพื่อขยายพื้นที่การเกษตร นำไปสู่ความเหลื่อมล้ำระหว่างครัวเรือนในหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้าน ทำให้ครัวเรือนที่มีความสามารถในการเข้าถึงทรัพยากรน้อยกว่า ต้องหันไปหารายได้จากนอกภาคการเกษตรเพื่อประกันความอยู่รอดของครอบครัว

3. กรอบแนวความคิดในการวิจัย

เนื่องจากระบบสังคมเกษตรมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ทั้งที่เกิดจากปัจจัยภายใน และปัจจัยภายนอก ส่งผลให้เกษตรกรพยายามปรับวิธีการผลิตให้มีความเหมาะสมตามปัจจัยที่ตนเองมีอยู่ และวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ รวมทั้งต้องมีความสอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนไปในขณะนั้น จึงมีผลทำให้ระบบการผลิตของแต่ละฟาร์มมีลักษณะที่แตกต่างกัน ซึ่งแนวโน้มจะมีความหลากหลาย ซับซ้อน และมีความแตกต่างระหว่างเกษตรกรแต่ละประเภทมากยิ่งขึ้น จากเนื้อหาข้างต้นจึงมีความจำเป็นในการสร้างกรอบคิด เพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินงานวิจัย โดยมีแนวคิดที่เกษตรกรแต่ละรายมีความแตกต่างทางด้านกายภาพชีวภาพ เศรษฐกิจสังคม และความสามารถในการเข้าถึงปัจจัยการผลิต เจื่อนไขเหล่านี้ได้ส่งผลทำให้วัตถุประสงค์ของการผลิตแต่ละฟาร์มมีลักษณะที่แตกต่างกัน การที่จะทำการวิจัยเพื่อให้ได้ข้อมูลที่มีความถูกต้องเที่ยงตรง และสามารถนำไปปรับปรุงพัฒนาเกษตรกรในพื้นที่ได้ จึงต้องมองในภาพรวมซึ่งก็คือระบบสังคมเกษตร และมองในระบบการผลิตก็คือระบบการทำฟาร์ม ดังกรอบแนวคิดและกระบวนการวิจัย (ภาพประกอบที่ 1)

ภาพประกอบ 1 กรอบแนวคิดและกระบวนการวิจัย

4. สมมุติฐานในการวิจัย

ก่อนปี พ.ศ. 2500 ระบบการเกษตรประกอบด้วยการทำเกษตรแบบแผ้วถาง และเผา ร่วมกับการทำเกษตรโดยอาศัยเครื่องมือขนาดเล็ก ผสมผสานไปกับการเลี้ยงสัตว์เพื่อใช้งาน การทำนาในระดับชาวบ้านทั่วไปทำเพียงเพื่อบริโภคเป็นหลักเท่านั้น แต่หลังจากมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน และก่อสร้างระบบชลประทาน ได้มีการการสนับสนุนการทำนาโดยวิธีการต่างๆ ซึ่งเป็นผลจากการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ทำให้การทำนามีความเข้มข้นขึ้น และมีการใช้เครื่องจักรกลแทนที่แรงงานสัตว์อย่างต่อเนื่อง ซึ่งเป็นผลจากนโยบายของภาครัฐที่ต้องการพัฒนาทางด้านอุตสาหกรรม และความต้องการวัตถุดิบทางการเกษตรของประเทศอุตสาหกรรม ส่งผลทำให้การปลูกพืชเศรษฐกิจขยายตัวอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะยางพาราได้ขยายเข้าไปแทนพื้นที่ป่าและพื้นที่นา อย่างไรก็ตามวิวัฒนาการไปสู่การผลิตเพื่อขายของชาวนาที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านพื้นที่ศึกษา เกิดขึ้นช้ากว่าพื้นที่อื่นๆ ของประเทศไทย โดยเฉพาะในภาคกลาง

แม้ว่าดั้งเดิมชาวนาจะผลิตเพื่อการบริโภคและมีการแลกเปลี่ยนผลผลิตเป็นหลัก แต่ชาวนาก็ถูกดึงผลผลิตส่วนเกินออกจากชุมชน โดยผ่านการจัดระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่สร้างขึ้นโดยชนชั้นปกครอง และต่อมาในช่วงหลังได้มีกลุ่มต่างๆ เข้ามามีส่วนร่วมในการดึงส่วนเกินผลผลิตจากชาวนา ได้แก่กลุ่มพ่อค้าคนกลาง นายทุนเงินกู้ และกลุ่มธนาคาร ส่งผลทำให้ชาวนาเริ่มมีหนี้สิน และภาวะหนี้สินมีแนวโน้มเพิ่มขึ้น เนื่องจากการพยายามเพิ่มการผลิตและทำการผลิตอย่างเข้มข้นเพื่อขายผลผลิต จึงจำเป็นต้องกู้ยืมเงินมาซื้อปัจจัยการผลิต ไม่ว่าจะเป็นเครื่องมือเครื่องจักรหรือปัจจัยการผลิตอื่นๆ แต่ในขณะเดียวกันระบบนิเวศเกษตรและนิเวศธรรมชาติเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงอันเนื่องจากสาเหตุต่างๆ มีผลทำให้การผลิตทางการเกษตรของชาวนาไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ส่งผลทำให้ชาวนาพยายามปรับตัว โดยเฉพาะในพื้นที่ศึกษา ชาวนาพยายามที่จะสร้างปัจจัยทางชีวภาพ และจัดการระบบการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์แบบต่างๆ รวมทั้งการพยายามปรับระบบความสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรม เพื่อให้สามารถทำให้ดำรงชีพอยู่ในท้องถิ่นได้ แต่กระนั้นชาวนาส่วนใหญ่ก็ไม่สามารถสร้างรายได้จากภาคเกษตรได้เพียงพอ ไม่สามารถสะสมทุนในการผลิตในการผลิตซ้ำในปีต่อๆ ไปได้ จึงก่อให้เกิดการไหลออกของแรงงานจากภาคเกษตรไปสู่นอกภาคการเกษตร เช่นงานโรงงานและแรงงานรับจ้างเป็นต้น อันนำไปสู่วิกฤตการณ์ทางการเกษตรที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน